

Наталія Полохова
ДНІПРОПЕТРОВСЬК (УКРАЇНА)

Інтертекстуальні особливості прози Є. Гуцала 70-х років ХХ ст.

Інтертекстуальність є однією з характерних рис прози Є. Гуцала. Під час дослідження наративної організації будь-якого твору природним є виявлення чужого наративного дискурсу в його складі – інтертексту, визначення функцій чужого тексту. Інтертекстуальні аспекти багатогранної прози Є. Гуцала на сьогодні в сучасному літературознавстві не досліджені, отже, ми робимо першу спробу наукового вивчення функцій інтертексту в творчому доробку письменника. На думку І. Арнольд, ознакою інтертекстуальності є “включення в текст іншого голосу, цілих інших текстів з іншим суб’єктом мовлення або їх фрагментів”¹. Під інтертекстуальністю дослідниця пропонує розуміти “наявність у тексті більш або менш маркованих слідів інших текстів у вигляді цитат, алюзій...”². Термін “інтертекст” ввела в літературознавчий лексикон у 1967 р. Ю. Крістева, спираючись на теорію поліфонічності М. Бахтіна, зокрема на його ідею “діалогічності літератури”. За *Літературознавчим словником-довідником*, під інтертекстуальністю слід розуміти

міжтекстові співвідношення літературних творів. Полягає у: 1) відтворенні в літературному творі конкретних літературних явищ інших творів, більш ранніх, через цитування, алюзії, ремінісценції, пародіювання та ін.; 2) явному наслідуванні чужих стильових властивостей і норм (окремих письменників, літературних шкіл і напрямів) – тут мають місце всі різновиди стилізації³.

¹ І. Арнольд, *Проблеми інтертекстуальності*, „Вестник Санкт-Петербургского университета” 1992, сер. 2, вып. 4, с. 53.

² Ibidem.

³ *Літературознавчий словник-довідник*, Р.Т. Гром’як, Ю.І. Ковалів, Київ 1997, с. 317.

На окрему увагу заслуговують погляди сучасних літературознавців на “текст у тексті” як своєрідну “відкриту або приховану модель світу”, “свого роду розпізнавальні знаки, що подають інформацію про характер цього світу”⁴.

Аналіз творів Є. Гуцала дає підстави для виділення двох типів зв'язків між художнім текстом письменника та інтертекстом: відкритий – пряма цитата з іншого тексту; закритий, внутрішній – перегук з іншими сюжетами, образами, пародійна обробка тексту тощо. Однією з прикметних особливостей використання письменником інтертексту є те, що в деяких творах він виконує безпосередню функцію назви. Наприклад, цитата з вірша М. Вінграновського “У синьому небі я висіяв ліс” винесена в назву оповідання Є. Гуцала. Назва оповідання *Ясна, як сад...*, що ввійшло до збірки Є. Гуцала *З вогню воскресли*, є обірваним поетичним рядком з вірша М. Рильського *У теплі дні збирання винограду*, і водночас образ “ясної, як сад” нареченої є алюзією на поезію М. Вінграновського *Вона була задумлива, як сад*. М. Вінграновський у своєму вірші створив образ задумливої, схвильованої дівчини:

Вона була задумлива, як сад. / Вона була темнава, ніби сад. / Вона була схвильована, мов сад. / Вона була, мов сад і мов не сад⁵.

Головний герой оповідання *Ясна, як сад...* Є. Гуцала Денис Копил, милуючись красою Ольги, чужої нареченої, подумки відзначає її схожість із Джокондою, з якою, як йому здається, Ольгу поєднає її особлива, задумлива усмішка. Метатекст в оповіданні представлений рядками вірша М. Рильського, який Денис Копил декламує, “дістаючи голос не так із грудей, як із самої зболеної душі”⁶. Метатекст тут виконує важливу психологічну функцію, є засобом внутрішньої характеристики головного героя, свідченням його поетичної натури, високих почуттів. “У теплі дні збирання винограду її він стрів. На мулах нешвидких вона верталась із ясного саду, ясна, як сад, і радісна, як сміх. – Дедалі голос його просякав пристрастю, бринів, як бринить бадилля від тужавого вітру. – „І він спитав: “Яку б найти принаду, щоб привернуть тебе до рук моїх? Вона ж йому: “Світи щодня лампаду Кіпріді добрій...” (виділено мною – Н. П.), – зв'язок між художнім текстом Є. Гуцала та інтертекстом, як бачимо, у названому оповіданні

⁴ О. Астаф'єв, *Інтертекстуальність як літературна стратегія*, „Слово і час” 2005, № 12, с. 6.

⁵ М.С. Вінграновський, *Вибрані твори: у 3 т.*, т. 1, *Поезії*, Тернопіль 2004, с. 142.

⁶ Є.П. Гуцало, *З вогню воскресли. Повість, оповідання*, Київ 1978, с. 147.

відкритий, здійснюється за допомогою прямого цитування. Наратор підкреслює органічний вплив поезії на душу героя: Денис декламує вірш, “стуманівши синім поглядом”. Традиційна характеристика (“синій погляд”) набуває виразно психологічного окреслення (“стуманівши синім поглядом”), відтворює переживання героя, огорненого, оповитого хвилею любові, що підсвідомо реалізується в чужій поезії.

І далі вже вів так, наче виповідав сокровенну таємницю: – Підняла батіг, гукнула свіжо й весело на мулів, і чудно уші правий з них прищулив, і знявся пил, немов рожевий дим. І він потягся, як дитина, радо і мовив: “Добре бути молодим у теплі дні збирання винограду”⁷.

Поезія М. Рильського, введена в текст гуцалівського оповідання, розкрила “сокровенну таємницю” Дениса, тонко передала його стан любові, окриленості, молодості.

Інтертекст як органічний елемент наративної структури прози Є. Гуцала несе вагоме психологічне навантаження, є засобом розкриття почуттів, переживань, стану душі героя. Так, головному герою оповідання *І дівчина, як парус!* (збірка *Весна висококого року* (1973) Олегу Лавринишину здавалось, що чужі вірші “...здатні замінити власні почуття, бо настільки повно зливалися з ними, настільки глибоко виражали їх...”⁸. Постійно думаючи про свою кохану Лиду, Олег переживає щастя, нестримну радість, з глибини його душі зринають відомі поетичні рядки М. Рильського (вірш *Яблука доспіли*) як вираження цього відчуття повноти життя: “... Вже й любов доспіла під промінням теплим ... і її зірвали радісні уста ... а тепер у серці щось тремтить і грає... як тремтить на сонці гілка золота”⁹. Автор наголошує, що настрої в Олега незвичайний, урочисто-піднесений: “і щось справді затремтіло йому в серці, затремтіло з солодким боєм... як тремтить на сонці гілка золота!”¹⁰. Поетичний рядок трансформується у свідомості закоханого, якому здається, що відчуття ліричного героя поетичного шедевра М. Рильського відображають саме його власні відчуття, його емоційний стан.

Безнадійно закоханий учитель Бондаренко – головний герой оповідання *По кому серце обливається кров’ю* (збірка *З вогню воскресли*) намагається заспокоїти свій біль віршами невідомого автора, які

⁷ Є.П. Гуцало, *З вогню воскресли. Повість, оповідання*, Київ 1978, с. 147.

⁸ Є.П. Гуцало, *Весна висококого року. Повісті, оповідання*, Київ 1973, с. 235.

⁹ Ibidem, с. 236.

¹⁰ Ibidem.

дуже точно передають душевний стан ліричного героя. Бондаренко ідентифікує себе з ним: “Ізнов це почуття без блискавок, без грому... Мов пізня свічка, догора любов, лиш сяйво слів лишається на спомин”. Смысл прочитаного повільно дійшов до свідомості, а дійшовши, – вразив”, – зазначає наратор¹¹. Отже, у прозі Є. Гуцала інтертекст виконує не тільки класичні функції (за Р. Якобсоном, експресивна, апелятивна, фактична, поетична, референтивна, метатекстова), а і є одним із психологічних засобів художнього відтворення характерів героїв. Зокрема на сторінках повісті *Шкільний хліб* за допомогою інтертексту – віршів М. Рильського *Проса покошено. Спустило тихе поле, Вже червоніють помідори, У теплі дні збирання винограду*, які Михайло читає Марійці Мельник, автор передає внутрішнє життя героїв, різні психологічні стани, викликані почуттям любові. Настрій лірики наче віддзеркалив почуття Михайла, які хлопець краще виразити й не зміг би. Так через інтертекст письменникові вдалося розкрити романтичність як характерну якість внутрішнього світу Михайла.

У повісті *Хай святиться ім'я твоє, любов* інтертекст постає елементом свідомості героя, відтворюється через роботу його думки. Так, Мірошин, схвильований звісткою, що нарешті зустрінеться зі своєю дочкою, що до нього приїде його “сопілочка”, “сонечко”, його Василя, несподівано для самого себе (“... розхвильований всім, про що думалося хаотично й непослідовно”¹²) декламує рядки *Одіссеї* Гомера. Потік думок Мірошина переплітається з метатекстом:

Невже всі жертви інквізиції зазнавали такої радості, невже свій вогонь вони приймали як ласку, як покару божу на постійне свято, як приречення зазнати втіху однієї лиш гарячої миті?... Так богосвітлий моливсь Одиссей, у нещастях незламний, / Дівчину ж мули міцні тим часом доставили в місто. / Дому славетного батька свого Алкіноя дійшовши, / В брамі вона зупинилась...¹³.

Поетичні рядки безсмертного гомерівського епосу, вкраплені в текст повісті, виконують психологічну функцію, розкривають безмежну радість батька, оскільки душа щасливої людини співає.

Ні, він таки хлоп'як. Радість підточує його, як полум'я, – констатує Мірошин, декламуючи: Щойно з досвітньої мли заясніла Еос розперста, / З ложа свого підвелась Алкіноєва сила священна, / Встав уже

¹¹ Ibidem, с. 212.

¹² Є.П. Гуцало, *Хустина шовку зеленого*, Київ 1966, с. 222.

¹³ Ibidem, с. 223.

й гордоборець тоді, Одісей богорівний. / Гостя тоді повела Алкіноєва
сила священна / Прямо на площу феаків, од їх кораблів недалеко¹⁴.

Поєднання невластне прямої мови, коментарів наратора і поезії Гомера в одному фрагменті тексту відтворюють неповторне гуцалівське бачення людини, освітленої високими почуттями.

Психологічна функція інтертексту в прозі Є. Гуцала тісно пов'язана з функцією катарсисною. Письменник художньо розкриває механізм очищення душі від пилу буденності, бо душа людини, сприймаючи прекрасне, співпереживаючи, багатшає, щедрішає на добро (оповідання *За віщо вбито Лермонтова?*, що увійшло до збірки *Серпень, спалах любові*). Віктор, товариш головного героя, “меланхолік” та “внутрішній споглядальник” (авторська характеристика Віктора¹⁵), зачарований красою зимового лісу, декламує вірші Т. Шевченка та М. Лермонтова. Він намагається пояснити свій поетичний настрій, “дивний вигляд”, “розчулений вираз обличчя”, і в цьому йому допомагає наратор, який фіксує зовнішні рухи, жести героя, його манеру говорити, підкреслюючи тим самим сором'язливість, скромність героя, його невміння і небажання виставляти напоказ свої почуття: “Ім... Це, може, від того, що... – Він показав рукою на ліс і недоказав. Лише згодом пробубнів собі під ніс: – Світе вольний, світе тихий, світе ясний, несповитий...”¹⁶. Виділені слова, прототекст, є ремінісценцією з поезії Т. Г. Шевченка “Світе ясний! Світе тихий!”, яка “пропущена” через свідомість героя. Архетекст (поетичні рядки Т.Г. Шевченка) взагалі має такий вигляд: “Світе ясний! Світе тихий! / Світе вольний, несповитий!”¹⁷. Віктор констатує: “А правду-таки сказав Лермонтов: “И звезда с звездой говорит!”. Неймовірно, що людською мовою можна таке висловити! Якась надлюдська спроможність, надлюдська краса! Таке міг сказати або сам бог, або ніхто”¹⁸. В оповіданні неодноразово звучать риторичні запитання: “Ну як вони могли вбити Лермонтова? Як? За віщо вони його вбили, га?”¹⁹. Віктор “крізь сльози тремтячим голосом” читає вірш М. Лермонтова *Вихожу один я на дорогу*:

¹⁴ Ibidem, с. 222.

¹⁵ Є.П. Гуцало, *Серпень, спалах любові*, Київ 1970, с. 48.

¹⁶ Ibidem, с. 48.

¹⁷ Т.Г. Шевченко, *Поезії: у 2 т.*, Київ 1988, т. 2, с. 196.

¹⁸ Є.П. Гуцало, *Серпень, спалах любові*, Київ 1970, с. 49.

¹⁹ Ibidem.

Выхожу один я на дорогу, / Сквозь туман кремнистый путь блестит. /
Ночь тиха. Пустыня внемлет богу, / И звезда с звездою говорит²⁰.

Отже, в оповіданні *За віщо вбито Лермонтова?* інтертекст відіграє суттєво важливу ідейно-естетичну композиційну роль, проте домінуючою все ж таки є функція психологічна, оскільки поетичні рядки Т. Шевченка та М. Лермонтова є засобом, що допомагає розкрити психологію незвичного героя Є. Гуцала, який ніяк не вписувався в рамки героя літератури епохи розвинутого соціалізму, виразити його настрій, світовідчуття і світопереживання. Наспівуючи поетичні рядки з вірша С. Єсеніна *Не жалею, не зову, не плачу*, інший герой-дивак Петро Зеленюк (оповідання *В лузі на старому дивані*) висловлює таким чином свій протест дружині, односельцям, які втручаються в його особисте життя. Рядки есенінської поезії, озвучені гуцалівським героєм, мають іронічний відтінок та створюють своєрідне тло комічної ситуації, що склалася в родині Петра Зеленюка, глава якої опинився “в лузі на старому дивані” просто неба. “Не жалею, не зову, не плачу, всё пройдет, как с белых яблонь дым. Увядания золотом охваченный, я не буду больше молодым...”²¹ – слова С. Єсеніна в контексті оповідання Є. Гуцала сприймаються як виклик мікросоціуму села та незначне порушення суспільного ладу.

Внутрішній, закритий зв'язок інтертексту з художнім текстом Є. Гуцала виявляється, наприклад, як співвіднесеність образу матері й дівки Марії, що характерно для низки його новел і оповідань, а також спостерігається в окремих повістях. Так, в оповіданні *Образ матері*, створюючи портретну характеристику матері, письменник прямо говорить, що

...таке обличчя намалював би старовинний художник на дубовій дошці, зображуючи богоматір чи святу; материна голова якраз затуляла сонце, і його проміння, іскрячись у розмаяних чорних косах і обертаючи їх на яскраві, такі прозорі срібні волоконця, творило довкола материні голови мерехтливий німб²².

Образ матері героя оповідання в німбі із сонячного проміння та з одухотвореним виразом обличчя сприймається буквально як образ святої. Стилістика авторського тексту в Є. Гуцала часто споріднена з Біблією. Зокрема в повісті *Двоє на святі кохання* опис любовної сце-

²⁰ Ibidem, с. 52.

²¹ Є.П. Гуцало, *Вибрані твори: У 2 т.*, Київ 1987, т. 2, с. 158.

²² Ibidem, с. 57.

ни між Іваном Полярушем і Шурою своїм образно-метафоричним, патетичним звучанням близький до уривку з *Пісні пісень*:

А потім він казав їй про те, які в неї гарні руки, схожі на двоє білих крил, і що її стрункі худорляві ноги теж схожі на двоє крил, тільки дужчих і впевненіших...²³.

За В. Просаловою, прототекст, або текст-джерело, “входить у новий текст не у своєму оригінальному, а у пропущеному крізь призму реципієнта вигляді”²⁴. Якісною ознакою прози майстра є біблійний прототекст, уведений у структуру його оповідань як алюзія. Так, уже сама назва оповідання, що ввійшло до збірки *Орлами орано*, *Євангеліє від Лукії* є алюзією на Біблію (Євангеліє від Луки). Письменник певною мірою переосмислює лексичне значення слова “євангеліє”, що, як відомо, перекладається з давньогрецької як “добра, радісна звістка”²⁵. “Я до тебе з одкритою душею, як на судному дні, отаке євангеліє моє, Лукіє”, – говорить Федір Варивода, сватаючись до Лукії, бо має намір дожити свій вік разом із нею²⁶. Спочатку складається враження, що Лукія наче погодилася з ним: “В тебе, Федоре, завжди було своє євангеліє, це правда, завжди своєму євангелію поклони бив...”²⁷. Проте ці слова “лихим голосом проказала Лукія, що вже не тямилась од гніву”, – стверджує наратор²⁸. І далі вже ретроспективно автор розкриває життєву історію Лукії через її спогади про своє сирітство та тяжку працю на батька Федора Вариводи. Лукія вигнала Федора зі свого подвір’я, відмовила йому, як і в молодості. От і все “євангеліє від Лукії”, “добра звістка”, що розбила серце щирого у своїх почуттях Федора.

Яскравим прикладом алюзії є фінальна фраза оповідання Є. Гуцала *Пісня про мить* (збірка *Орлами орано*): “День був зітканий із багатьох митей, а цій душа наказала: зупинись! І вона зупинилась, прекрасна”²⁹, яка асоціюється з рядками *Фауста* Гете, що стали крилатими. Назва прозової збірки Є. Гуцала *Пролетіли коні* викликає асоціації з однойменним віршем М. Вінграновського. Аналіз творів Є. Гуцала дає можливість зробити висновки про інтертекстуальність як одну із основних стильових ознак психологічної прози письменни-

²³ Є.П. Гуцало, *Парад планет: Роман, повісті*, Київ 1984, с. 408.

²⁴ В. Просалова, *Інтертекстуальне поле і контекст: диференціація понять*, „Слово і час” 2005, № 12, с. 28.

²⁵ *Словник іношомовних слів*, уклад. Л.О. Пустовіт та ін., Київ 2000, с. 438.

²⁶ Є.П. Гуцало, *Орлами орано*, Київ 1977, с. 146.

²⁷ *Ibidem*, с. 147.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, с. 43.

ка. Як правило, Є. Гуцало вводить у свої новели, оповідання й повісті класичний, хрестоматійний художній текст, який дуже легко ідентифікувати. Метатекстом у нього є поетичні рядки Т.Г. Шевченка, М. Лермонтова, М. Рильського, М. Вінграновського. Характерна риса використання інтертексту Є. Гуцалом полягає в тому, що “чужий голос” поглиблює загальний психологізм оповіді, є важливим засобом характеристики героя, своєрідного дивака, дає можливість відтворити різні його психічні стани.

Резюме

Інтертекстуальність в прозі Е. Гуцала 70-х років ХХ століття

В статті розглядаються два типи відносин між авторським текстом Е. Гуцала і інтертекстом (поетика Т. Шевченка, М. Лермонтова, М. Рильського, М. Вінграновського і др.) – відкритий і неявний, криптоцитатний. Інтертекстуальність є домінуючою рисою стилю психологічної прози Гуцала.